

ТОВАРИСТВА ТВЕРЕЗОСТІ ТА ЇХ СОЦІАЛЬНА РОЛЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ БОРОТЬБИ З АЛКОГОЛІЗМОМ В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ - 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

У сучасних умовах розвитку українського суспільства однією з важливих соціальних проблем, яка потребує невідкладного вирішення, є проблема алкоголізму. У зв'язку з пияцтвом в Україні щороку зростає кількість серцево-судинних, онкологічних, інфекційних захворювань, зменшується тривалість життя. Окрім цього, у стані алкогольного сп'яніння скоюються інші злочини: заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, звалтування, хуліганство, розбої, викрадення автотранспорту тощо.

Зростанню алкоголізації населення сприяють такі фактори як економічна нестабільність, соціальна напруженість у суспільстві, невпевненість у завтрашньому дні, широка реклама та неконтрольований продаж алкогольних напоїв.

Пошук ефективних шляхів виходу українського суспільства з алкогольної залежності неможливий без урахування надбань історико-педагогічного досвіду в даному напрямку.

Метою нашого дослідження є спроба на основі аналізу наявних джерел комплексно висвітлити діяльність товариств тверезості у боротьбі з алкоголізмом серед населення у першій чверті ХХ століття.

На початку ХХ століття в Росії з'являється значна кількість газетних та журнальних статей, брошур про шкоду алкоголю. Дописувачами в основному були безпосередні учасники руху за тверезість: І. Н. Введенський, А. І. Вержбицький, Н. І. Григорьев, А. М. Коровін та ін.

Серед сучасних дослідників заслуговують на увагу наукові дослідження О. М. Головка, А. В. Ніколаєва, К. А. Петрової, В. О. Стремецької та ін.

Вперше термін «Алкоголізм» використав шведський лікар та громадський діяч М. Гуссен у 1849 році для позначення сукупності хворобливих змін, що відбуваються в організмі під впливом вживання спиртних напоїв. У сучасному розумінні біологічне і медичне значення терміну «алкоголізм» невід'ємне від його соціального змісту.

До причин масового пияцтва на початку ХХ століття можна віднести умови життя та праці мас, їх економічне, правове та культурне становище; зростання безробіття; масову міграцію сільського населення до великих промислових міст; питні звичаї та обряди;

особливості виробництва, транспортування та продажу спиртних напоїв та ін [1, с. 23-25].

Важливе значення при цьому відіграє частка доходу, яка витрачається на спиртні напої. Чим більша частина заробітку йде на алкоголь, чим менше залишається на їжу, житло, культурні потреби, тим більше вино завдає шкоди людському організму, тим сильніше алкоголізм. В цьому відношенні Росії належало перше місце. У Бельгії і Німеччині робітники витрачали на спиртні напої 5% свого доходу, в Америці менше 4%, у Франції та Англії – 4,5%; в Росії – 12-18% доходу, ... рудокопи криворізького району 29%, а є категорія робітників, які пропивали третину і навіть половину свого доходу [13, с. 83].

Щороку зростали об'єми випущеної горілки. Так у 1892 році було вигнано горілки на 60 млн. руб.; 1902 році – 68 млн. руб.; 1907 рік – 85 млн. руб.; а в 1912 році цифра зростає вже до 96,5 млн. рублів [15, с. 6].

Для значної кількості населення випуск горілки та спирту до різних свят було звичаєм. «Справді, як обійтися без самогонки на святах. Найсміливіші противники і непитущі – і ті женуть спирт, тому що свято – звичай, прийдуть гості, чим пригостити – самогонкою. І необхідно гнати... У ці дні жене більшість членів волвиконкому, голова і члени сільрад, і якщо на свято або весілля затесався начальник або міліціонер він також прогулює дня три. А п'янка ця незмінно супроводжується бійкою, різаниною, лихослів'ям, буйством, розпустою» [15, с. 10].

У світі неодноразово піднімалося питання боротьби з такою соціальною проблемою як пияцтво. Одним з перших товариств по боротьбі з алкоголізмом було Товариство тверезості (Північна Америка, 1808 рік). У 1826 році у Бостоні з'явилося товариство тверезості, яке через сім років мало 6 тис. відділень з 1 млн. учасників. У Європі також виникає ряд товариств, які основне завдання вбачали у протиалкогольній боротьбі: Шотландія (1826 р), Швейцарія (1837 р), Норвегія (1850), Німеччина (1883), Австрія (1884 р), Франція (1895 р), Польща (1902 р) [16]. На початку ХХ ст. у Європі налічувалося близько 300 громадських організацій, що боролися з пияцтвом.

Безперечно Росія не могла ігнорувати проблему пияцтва, яка досягла вражаючих

масштабів. З кінця XIX століття боротьба з алкоголізмом набуває організованого характеру. По всій країні починають виникати товариства тверезості. Перше таке товариство було офіційно засновано в 1874 р. в селі Дейкалівка Полтавської губернії [5]. Згодом подібні товариства з'являються у Петербурзі (1890 р.), Москві (1895 р.) та інших великих містах.

В енциклопедичному словнику Брокгауза, Ефрона зазначалося, що в 1890 році по всій країні вже нараховувалося 15 товариств у різних містах [22]. Основна мета їх діяльності полягала у протидії вживанню спиртних напоїв через особистий приклад членів товариств; розповсюдженні уявлень про шкідливість пияцтва шляхом проведення протиалкогольних виставок і з'їздів; читанні наукових лекцій. Утримувалися товариства за рахунок річних внесків своїх членів та пожертв.

В жовтні 1896 року в Києві розпочало свою діяльність Південно-Західне товариство тверезості, яке охоплювало територію Київської, Подільської та Волинської губерній. Від членів обов'язково вимагалось «вести правильне трудове життя та уникати надмірного споживання спиртних напоїв» [5, с. 22].

Програма діяльності міських товариств була надзвичайно широкою. Відкривалися чайні, їдальні, притулки, лікарні для алкоголіків, майстерні, бібліотеки. Також учасники товариств брали активну участь в організації та проведенні вистав, концертів, бесід, народних гулянь, видавництві брошур і журналів тощо. При товариствах влаштовувалися допоміжні каси, функціями яких було: а) видавати одноразові грошові допомоги, наймати квартири, доставляти опалення, одяг, взуття та їжу найбільш бідним членам; б) купувати ліки, платити лікарю; в) поміщати хворих членів в лікарню і платити за них; г) видавати допомогу родинам померлих і тяжко хворих членів; д) підшукувати заняття для членів, що залишилися без роботи» [5, с. 21].

Також окрім міських по всій країні виникають церковно-приходські товариства тверезості та товариства при заводах і фабриках.

Важливого значення в пропагуванні тверезого стилю життя товариства тверезості надавали чайним та їдальням, в яких населення проводило вільний час замість трактирів і кабаків. Часто при чайних діяли читальні та бібліотеки. Література підбиралась з урахуванням специфіки складу читачів.

Вже на початок XX століття в Російській імперії було офіційно зареєстровано 165 товариств тверезості.

Наприкінці 1909 року в Петербурзі відбувся Перший Всеросійський з'їзд по боротьбі з пияцтвом, на якому одним з головних питань,

яке розглядалося було питання «вести обов'язкове викладання основ тверезості в нижчій і початковій школі» для ознайомлення школярів з дією алкоголю і з наслідками пияцтва [11, с. 2].

Провідні педагоги наголошували на необхідності викладання в школах антиалкогольного курсу. Так лікар та громадський діяч Олександр Вержбицький пропонував при школах організувати антиалкогольні організації «Зоря», основним завданням яких була «не боротьба з алкоголізмом, а переорієнтація молоді на моральні цінності та турботу про власне здоров'я» [2, с. 20]. Боротися зі шкідливими звичками члени товариства повинні були шляхом участі у різноманітних екскурсіях, спортивних змаганнях, естетичних заходах тощо [2, с. 20-21].

Відомий російський поет та педагог Іван Горбунов-Посадов у праці «Азбука тверезості» розглядав питання негативних наслідків вживання дітьми алкоголю, до яких він відносив «вплив на ріст дитячого організму, зниження імунітету, працездатності, порушення травлення та терморегуляції організму, а також порушення розумової діяльності та неадекватне сприйняття навколишнього світу» [4, с. 19]. Також розповіді про шкідливість алкоголю підкріплювалися на різних уроках у вигляді спеціальних завдань. Так на занятті з математики при вивченні віднімання пропонувалось, наприклад, вирішити таку задачу: «Один лікар вирахував, що з 97 дітей, народжених від п'яниць, померло у ранньому віці, важкохворих було 83. Скільки здорових дітей було у п'яних батьків?» [18, с. 19].

Також за прийнятими в грудні 1911 року та погодженими міністром народної освіти правилами при кожному навчальному закладі могли бути створені гуртки Християнської тверезої молоді. Обов'язковою умовою такого гуртка було «...оставаться трезвенниками навсегда и осуществляют на дель заповѣдь о любви къ ближнимъ, стараясь своимъ благимъ примѣромъ воздѣйствовать на окружающихъ» [11, с. 191]. Окрім бесід про шкідливість п'янства керівниками гуртків організувалися екскурсії, колективні спортивні змагання та гра на музичних інструментах.

Значна кількість протиалкогольних товариств виникає на території Західної України. Зокрема, 14 лютого 1909 року в Львові розпочало свою діяльність протиалкогольне і протинікотинове товариство «Відродження», відоме не лише на заході України, але й в цілому в Україні. У статуті «Відродження» зазначалося, що «головною метою товариства є звільнення українського суспільства від вживання нікотину, алкоголю та інших отрут (наркотиків), і

утвердження тверезості як необхідної умови духовного, тілесного та розумового розвитку українського народу» [19, с. 1-2].

Свою діяльність «Відродження» здійснювало через такі заходи: **1)** здійснення викладів і дискусій про шкідливість алкоголю та інших «задуруючих» засобів; **2)** видавництво та поширення брошури з тією ж метою; **3)** влаштування протиалкогольних з'їздів, зустрічей, віче; **4)** закладення по містах і селах безалкогольних готелей; **5)** лікування алкоголіків та побудова для них лікарень; **6)** влаштування забав, концертів та прогулянок; **7)** заснування філій товариства [21].

У листопаді **1911** року Державною Думою було прийнято законопроект «О мерах борьбы с пьянством (об изменении и дополнении некоторых, относящихся к продаже крепких спиртных напитков, постановлений)», у якому передбачалися здійснення таких заходів:

1) надати волосним сходам, міським думами та іншим органам місцевого самоврядування право складати заборонні вироки на продаж міцних алкогольних виробів (далі – «алкоголю») на підвідомчій території;

2) надавати в такого роду випадках на сільських сходах право вирішального голосу поряд з домогосподарями їх повнолітнім дружинам і матерям;

3) заборонити торгівлю алкоголем:

а) в суботні і передсвяткові дні після двох годин дня; протягом всього дня в недільні дні і на всі православні та загальнодержавні святкові дні, місцеві та храмові християнські свята, в дні призову новобранців, сільських ярмарків, волосних і т.п. сходів і розгляду справ у волосних і т.п. судах;

б) в буфетах всіх публічних місць і в усіх місцях для громадських розваг: громадських садах, театрах, концертах та ін.;

4) місця продажу алкоголю можуть перебувати: у столичних і губернських містах не ближче **40** сажнів (**85,3** м), в інших місцевостях – не ближче **100** сажнів (**213,4** м) від церков і навчальних закладів;

5) позначати на етикетках на винній посуді відомості про шкоду вина;

6) у всіх початкових, середніх і педагогічних навчальних закладах повідомляти учням про шкоду вживання алкогольних виробів [14, с. 690–703].

У **1914** році, щоб уникнути масових заворушень проти початку імперіалістичної війни, царський уряд заборонив продаж спиртних напоїв.

Вплив тверезого життя дуже швидко позначився на виробництві, вже через рік знизилась кількість прогулів, продуктивність праці підвищилася в середньому, на **9%**, а в

металургійній промисловості – на **13%**.

Після приходу радянської влади виробництво спиртного було взято під контроль, розроблено ряд адміністративно-каральних заходів та спрямовано культпросвітню роботу на боротьбу з алкоголізмом.

19 грудня **1919** року Раднаркомом було підписано постанову «О воспрещении на территории РСФСР изготовления и продажи спирта, крепких напитков и не относящихся к напиткам спиртосодержащих веществ» [7].

В постанові наголошувалося на тому, що «за викурку спирту в недозволених законом місцях з яких би то не було запасів, яким би то не було способом, в якій би то не було кількості і якої б то не було міцності винуваті піддаються: а) конфіскації спирту, запасів, матеріалів, апаратів і пристосувань для викурювання; б) конфіскації всього майна і в) позбавлення волі у поєднанні з примусовими роботами на строк не менше **5** років. Тим самим покаранням піддаються винні в співучасті в таємному винокурінні та в пособництві йому, а також винні у продажу, передачі, придбанні, зберіганні та провезенні незаконно викуреного спирту..... За розпивання незаконно виготовлених та незаконно отриманих міцних напоїв, що згадуються в попередніх статтях, в публічних місцях, у всякого роду закладах, а також за допущення такого розпиття і за появу в громадському місці в стані сп'яніння винні в тому особи піддаються до позбавлення волі з примусовими роботами на термін не менше одного року» [7].

Через економічні причини у законодавство щодо алкогольних напоїв було внесено деякі послаблення. Зокрема **9** серпня **1921** року підписано декрет «О продаже виноградных, плодово-ягодных и изюмных вин», за яким було дозволено продаж вин міцністю не більше **140** [6]. Пізніше у першому пункті декрету Ради Народних Комісарів «Об ответственности за нарушения правил продажи вин» у 4-тому рядку слова – «міцністю більшою за **14°**», замінюються словами – «міцністю більшою **20°**» [8].

Після офіційного дозволу продажу горілки в серпні **1925** року рівень алкоголізму серед населення починає стрімко зростати. Збільшується рівень хуліганства та злочинності, масові прогули на виробництвах, невиконання планів, різкий підйом самогонування та ін.

У період з **1923** по **1926** роки **20** % хуліганських вчинків було здійснено під впливом легкого сп'яніння, **15,5** % – під впливом сильного сп'яніння [12, с. 793].

З **1924** по **1928** роки обсяг вживання спиртних напоїв збільшився у **8** разів. У **1927** р. на душу населення України припадало **2,3** літра горілки, **2,6** літра пива, **0,54** літра вина [3, с. 22].

Для подолання кризової ситуації було прийнято рішення створити Всесоюзне Товариство боротьби з алкоголізмом (ТБЗА). До складу організаційного комітету товариства увійшли Н. А. Семашко, В. А. Обух, А. Н. Бак; діячі партії і уряду С. М. Будьонний, Н. В. Подвойський, Е. М. Ярославський, письменник Д. Бедний та ін.

Основні завдання товариства полягали у «подоланні алкогольних звичаїв та пропагуванні здорового побуту, залученні нових членів до товариства, організації допомоги хворим шляхом встановлення контакту з наркодиспансерами та направлення туди алкоголіків і наркоманів, у сприянні обліку збитків підприємств від прогулів внаслідок пиятики» [10, с. 30]. Члени товариства активно проводили роботу у громадських місцях, організовуючи мітинги, лекції, бесіди на антиалкогольну тематику. Також популярними були спеціальні ярмарки, на яких продавалася література з питань боротьби з алкоголізмом.

В цей же період державою було заборонено торгівлю горілкою поруч зі школами, дитбудинками, інтернатами, лікарнями, а також припинено реалізацію будь-яких міцних напоїв у клубах, театрах і кінотеатрах [10, с. 25]. Товариством велась активна співпраця з навчальними закладами щодо впровадження спеціальних антиалкогольних курсів до програм шкіл, технікумів, вузів.

Поряд з просвітницько-агітаційною роботою Товариство по боротьбі з алкоголізмом здійснювало облік та лікування людей залежних від алкоголізму шляхом максимального використання спеціальних закладів (стаціонарів, диспансерів, профілакторіїв). Саме за сприяння Товариства 18 червня 1930 року в Харкові був відкритий перший витверезник.

У сільській місцевості роль санітарної просвіти брали на себе хати-читальні. Наголошувалося на тому, що для того, щоб у селі хата-читальня стала просвітницьким центром, потрібно було об'єднати зусилля вчителя, лікаря, сільського активу, комсомольців та піонерів. Їх завданням було боротися з побутовими забобонами шляхом введення нової обрядовості, наприклад, «замість п'яних хрестин влаштувати тверезі Октябрини, до релігійних свят готувати який-небудь спектакль, перегляд кінофільму, бесіду, лекцію, виставку» [15, с. 13].

При хатах-читальнях діяли різноманітні гуртки: при драматичних і хорових готували антиалкогольну програму, проводили інсценовані агітсуди над п'яницями, активісти влаштували диспути на тему «Чи потрібно пити»; у художніх гуртках випускали плакати та стінгазети «П'янство – ганьба для трудового народу», «П'яниця – ворог будівництва

селянського господарства», [15, с. 46]. У гуртках самоосвіти інформація на антиалкогольну тематику подавалася з науково-медичної точки зору. Для цього досить часто використовувалися літературно-агітаційні матеріали власного зібраного книжкового фонду. Наприклад, у книзі Миколи Тяпугіна «Народные заблуждения и научная правда об алкоголе» загальнодоступно для населення розповідалось про поширення і споживання алкоголю в різних країнах, про способи видобутку спирту, про згубний вплив алкоголю на здоров'я, особливо дитячого організму, про вимирання і виродження під впливом алкоголю, а також і про ті заходи боротьби з пияцтвом, які застосовуються в різних країнах і які повинні використовуватися в нашій країні [20].

Таким чином, у вирішенні проблеми алкоголізму в державі важлива роль відводилась товариствам тверезості. Особлива увага в них приділялась медичним, громадським, адміністративним та нормативно-правовим напрямкам боротьби з алкоголізмом.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Дослідження історичних аспектів руху за тверезість зазначеного періоду не лише допоможе осягнути сутність накопиченого досвіду по боротьбі з пияцтвом, а й зробить можливим використання найкращих його здобутків у сучасній практиці надання соціальних послуг людям, які перебувають у складних життєвих обставинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алкоголизм и борьба с ним. Особое приложение к «Трудам» Комиссии по вопросу об алкоголизме. Под ред. М. Н. Нижегородцева. – СПб., 1909. – С. 23-25.
2. Вержбицкий, Александр Ильдефонсович Об участии школы в борьбе с алкоголизмом и об организации школьных обществ воздержания «Заря»: Докл., чит. 18 дек. 1909 г. в Пед. музее воен.-учеб. заведений и 2 янв. 1910 г. там же для чл. Первого Всерос. съезда по борьбе с пьянством / А. И. Вержбицкий. - Санкт-Петербург: журн. «Рус. шк.», 1910. – 26с.
3. Головка О. М., Греченко В. А. Борьба милиции с самогонваринням в УСРР у роки непу (1921-1929 рр.) // Право і безпека., 2015. – № 1 (56). – С. 20-28.
4. Горбунов-Посадов И. И. Азбука трезвости. Уроки трезвости вь начальной школе. / И. Горбунов-Посадов. – Москва: Типография Русакого Товарищества Печатного и Издательскаго дела, 1915. – 31 с.
5. Движение трезвости в России. Доклад Комиссии по вопросу об алкоголизме доктора А. М. Коровина 8 декабря 1899 г. // Для чего люди одурманиваются? : [Об

- алкоголізм в Росії : Сборник]. – М. : Моск. рабочий, 1988. – 288 с.
6. Декрет «О продаже виноградных, плодово-ягодных и изюмных вин», за яким було дозволено продаж вин. // Собр. Узак., 1921. – № 60, ст. 413.
 7. Постановление от 19 декабря 1919 года «О воспрещении на территории РСФСР изготовления и продажи спирта, крепких напитков и не относящихся к напиткам спиртосодержащих веществ» / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_498.htm
 8. Декрет от 8 декабря 1921 года «О продаже виноградных вин» / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1252.htm
 9. Дембо Л. И. Очерк деятельности комиссии по вопросу об алкоголизме за 15 лет (1898-1913). – СПб.: тип. П. Сойкина, 1913., – 170 с.
 10. Лучин О. М. Алкоголь і побут / О. М. Лучин. – Харків : [б.в.], 1930. – 69 с.
 11. Мендельсонъ А. Л. Учебникъ трезвости. Составилъ по соч. Жюля Дени для начальной и средней школы докторъ медицины А.Л. Мендельсонъ Изданіе Россійскаго Ощества борьбы съ алкоголизмомъ. С.-Петербургъ.: Типографія Алекс.-Невск. общества трезвости. – 1913. – 207 с.
 12. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : у 6 т. : наук. вид. / [авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, Т. О. Проценко та ін.] ; за заг. ред. А. Б. Авакова ; ДНДІ МВС України. – Т. 3. Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР (грудень 1922 р. – грудень 1930 р.). – Київ, 2015. – 940 с.
 13. Мордвинов И. П. Алкоголизм и рабочие // Для чего люди одурманиваются? : [Об алкоголизме в России : Сборник]. – М. : Моск. рабочий, 1988. – 288 с.
 14. Одобренный Государственной Думою законопроект о мерах борьбы с пьянством (об изменении и дополнении некоторых, относящихся к продаже крепких спиртных напитков, постановлений) // Чельшѣв М. Д. Речи М. Д. Чельшѣва, произнесенные в Третьей Государственной Думе о необходимости борьбы с пьянством и по другим вопросам : издание автора. СПб., 1912. – С. 690-703.
 15. Против пьянства. Пособие для деревенских политпросветработников под ред. и с предисловием Н. А. Семашко. Издательство «Крестьянская газета». Москва. – 1926. – 60 с.
 16. Раковський І. За тверезість. Короткий історичний огляд Українського протиалкогольного й протинікотинowego руху. В 25-ліття Т-ва «Відродження» / Іван Раковський. – Львів: Українське протиалкогольне товариство «Відродження», 1934. – 48 с.
 17. Сажинъ И. В. Психологическія основы алкоголизма и подготовка учителя къ борьбе съ нимъ / И. В. Сажинъ. // Свободное воспитание. – 1912. – № 6. – С. 75 – 98.
 18. Сборник задач противоалкогольного содержания. Пособие при преподавании арифметики в низших школах. Сост. учитель М. М. Беляев и врач С.М. Беляев // Для чего люди одурманиваются? : [Об алкоголизме в России : Сборник]. – М. : Моск. рабочий, 1988. – 288 с.
 19. Статут українського протиалкогольного товариства «Відродження». – Львів, 1929. – 30 с.
 20. Тяпугин Николай. Народные заблуждения и научная правда об алкоголе. Издательство НАРКОМЗДРАВА РСФСР. М., 1926 – 162 с.
 21. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 146, оп. 25, спр. 390; арк.3-4.
 22. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – Т. 21-А. – СПб., 1897. – С. 625.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Alcoholizm y borba s nym. Osoboe prylozhenye k «Trudam» Komysyuy po voprosu ob alkoholizme. Pod red. M. N. Nyzhehorodtseva. – SPb., 1909. – S. 23-25.
2. Verzhbytskyi, Aleksandr Yldefonsovych Ob uchastyi shkoly v borbe s alkoholizmom y ob orhanyzatsyyi shkolnykh obshchestv vozderzhaniya «Zaria» : Dokl., chyt. 18 dek. 1909 h. v Ped. muzee voen.-ucheb. zavedenyi y 2 yanv. 1910 h. tam zhe dlia chl. Pervoho Vseros. s'ezda po borbe s pianstvom / A. Y. Verzhbytskyi. - Sankt-Peterburh : zhurn. «Rus. shk.», 1910. – 26 s.
3. Holovko O. M., Hrechenko V. A. Borotba militsii z samohonovarinniam v USSR u roky nepu (1921-1929 rr.) // Pravo i bezpeka., 2015. – № 1 (56). – S. 20-28.
4. Horbunov-Posadov Y. Y. Azbuka trezvosty. Uroky trezvosty vь nachalnoi shkole. / Y. Horbunov-Posadov. – Moskva: Tipohrafiia Ruskaho Tovaryshchestva Pechatnoho y Yzdatelskago dela, 1915. – 31 s.
5. Dvyzhenye trezvosty v Rossyy. Doklad Komysyuy po voprosu ob alkoholizme doktora A. M. Korovyna 8 dekabria 1899 h. // Dlia cheho liudy odurmanyvaiutsia? : [Ob

- alkoholyzme v Rossyy : Sbornyk]. – M. : Mosk. rabochyi, 1988. – 288 s.
6. Dekret «O prodazhe vynogradnykh, plodovoiakhodnykh y uziunnykh vyn», za yakym bulo dozvoleno prodazh vyn. // Sobr. Uzak., 1921. – № 60, st. 413.
 7. Dekret ot 19 dekabria 1919 hoda O vospreshcheny na terrytoryy RSFSR yzgotovleniia y prodazhy spyrtu, krepkykh napytkov y ne otnosiashchykhisia k napytkam spyrtosoderzhashchykh veshchestv / Byblyoteka normatyvno-pravovykh aktov Soiuzu Sovetskykh Sotsyalystycheskykh Respublyk [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.libussr.ru/doc ussr/ ussr_498.htm
 8. Dekret ot 8 dekabria 1921 hoda O prodazhe vynogradnykh vyn / Byblyoteka nomatyvno-pravovykh aktov Soiuzu Sovetskykh Sotsyalystycheskykh Respublyk [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.libussr.ru/doc ussr/ ussr_1252.htm
 9. Dembo L. Y. Ocherk deiatelnosti komysyuy po voprosu ob alkoholyzme za 15 let (1898-1913). – SPb.: typ. P. Soikyna, 1913., – 170 s.
 10. Luchin O. M. Alkohol i pobut / O. M. Luchin. – Kharkiv : [b.v.], 1930. – 69 s.
 11. Mendelson A. L. Uchebnyk trezvosty. Sostavyl po soch. Zhiulia Deny dlia nachalnoi y srednei shkolы doktor medytsyny A. L. Mendelson Yzдание Rossiiskaho Oshchestva borby sь alkoholyzmozь. S.-Peterburhь.: Tipografiia Aleks.-Nevsk. obshchestva trezvosty. – 1913. – 207 s.
 12. Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy: podii, kerivnyky, dokumenty ta materialy (1917–2017 rr.) : u 6 t. : nauk. vyd. / [avt. kol.: M. H. Verbenskyi, O. N. Yarmysh, T. O. Protsenko ta in.] ; za zah. red. A. B. Avakova ; DNDI MVS Ukrainy. – T. 3. Narodnyi komisariat vnutrishnikh sprav Ukrainskoi SRR (hruden 1922 r. – hruden 1930 r.). – Kyiv, 2015. – 940 s.
 13. Mordvynov Y. P. Alkoholyzm y rabochye // Dlia cheho liudy odurmanyvaiutsia? : [Ob alkoholyzme v Rossyy : Sbornyk]. – M. : Mosk. rabochyi, 1988. – 288 s.
 14. Odobrennyi Hosudarstvennoiu Dumoiu zakonoproekt o merakh borby s pianstvom (ob yzmenenyy y dopolnenyy nekotorykh, otnosiashchykhisia k prodazhe krepkykh spyrtnykh napytkov, postanovlenyi) // Chelishëv M. D. Rechy M. D. Chelishëva, proyznesënnые v Tretei Hosudarstvennoi Dume o neobkhodymosti borby s pianstvom y po druhym voprosam : yzdanye avtora. SPb., 1912., S. 690-703.
 15. Protiv pianstva. Posobyе dlia derevenskykh polytprosvetabotnykov pod red. y s predyslovyem N. A. Semashko. Yzdatelstvo «Krestianskaia hazeta». Moskva. – 1926. – 60 s.
 16. Rakovskiy I. Za tverezist. Korotkyi istorychnyi ohliad Ukrainskoho protyalkoholnoho i protynikotynovoho rukhu. V 25-littia T-va «Vidrodzhennia» / Ivan Rakovskiy. – Lviv: Ukrainke protyalkoholne tovarystvo «Vidrodzhennia», 1934. – 48 s.
 17. Sazhyn Y. V. Psykholohycheskiia osnovы alkoholyzma y podhotovka uchytelia kь borbe sь nymь / Y. V. Sazhynь. // Svobodnoe vospytanye. – 1912. – № 6. – S. 75 – 98.
 18. Sbornyk zadach protyvoalkoholnoho sodержaniia. Posobyе pry prepodavany aryfmetryky v nyzhykh shkolakh. Sost. uchitel M. M. Beliaev y vrach S.M. Beliaev // Dlia cheho liudy odurmanyvaiutsia? : [Ob alkoholyzme v Rossyy : Sbornyk]. – M. : Mosk. rabochyi, 1988. – 288 s.
 19. Statut ukrainskoho protyalkoholnoho tovarystva «Vidrodzhennia». – Lviv, 1929. – 30 s.
 20. Tiapuhyn Nikolai. Narodnye zabluzhdeniia y nauchnaia pravda ob alkohole. Yzdatelstvo NARKOMZDRAVA RSFSR. M., 1926 – 162 s.
 21. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (dali – TsDIAL Ukrainy), f. 146, op. 25, spr. 390; ark.3-4.
 22. Entsiklopedycheskyi slovar / Yzd. F. A. Brokhauz, Y. A. Эфрон. – T. 21-A. – Spb., 1897. – S. 625.